

Малюн. № 1.— Козак-бандурист.

Козак Мамай

(народня картинка).

В Лівобережній, а иноді і в Правобережній Україні, ще й досі трапляється по хатах старих зможних козаків картина з написом „Козак Мамай“.

Підобравши під себе ноги, сидить на землі молодий козак. Обличча у нього гарне, вуса довгі, а з начисто голеної голови спускається за ліве вухо тонкий, довгий „оселедець“. У багатій одежі, що на йому, комір розхристаний, на ногах червоні чоботи, в зубах люлька, в руках бандура; за плечима, а иноді на землі, чи на дереві, казацька зброя: лук, сагайдак, шабля, спис, рушниця, пістолі. Збоку, теж на землі, шапка, пляшка й

чарка. Ззаду до спису привязаний кінь. На картині внизу довгі вірші. Єсть багато картин, на яких, окрім цього козака, намальовано ще скілька козаків; вони пють, танцюють, тягають оден одного за чуба, вішають євреїв і т. и.

Малюнки ці були дуже улюблені: їх не тільки чепляли по стінках, як картини, але й робили на дверях, шахвах, скринях, вуліках робили по всій Україні від Дону до Карпат: Мамаю можно зобачити, наприклад, і у Львові в Національнім Музею, тільки вірші на ньому написано латинськими літерами, хоч і українською мовою.

Интересно прослідити, якого походження ця картина, як по волі розвивався її сюжет і його окремі частини й деталі ¹⁾.

Перше всього звертає на себе увагу те, що на всіх цих картинах—а їх, сказати до речі, відомо коло 100—і на простих і на самих складних, де намальовано з десяток постатей в самих ріжноманітних позах, завжди перше місце займає постать козака з підібраними ногами, з бандурою, зброєю і конем біля списа.

Мало того, ця постать майже не має художнього зв'язку з іншими, а хоч і сполучається, то якимось механично: під час тільки напис, що йде від рота Мамає до інших персонажів картини, свідчить про зв'язок його з ними, а часто буває, що постать козака Мамає в скільки разів більше інших козаків, хоч вони й сидять поруч з ним (див. малюн. № 3). Механичність в зв'язку головної постаті з іншими, а також і те, що багачко картин ми маєм тільки з цією окремою головною постатю козака, свідчить, що проста картина з поодиноким козаком-бандуристом (див. малюн. № 1) і єсть найстаріша, виникла перше усього, а всі картини „Мамає“ з складним змістом, з скількома козаками з'явилися пізніше і єуть тільки дальнішим розвитком цієї головної картини, головного сюжету, за яким ми удержим назву козак-бандурист, назву, яку так влучно приклав К. Шероцький ²⁾.

Козак Мамає—картина Українського походження і зкомпанована не пізніше 17 століття. Це докладно вияснив д. Шероцький.

Думка Скальковського, що це польський портрет гайдамаки, скараного поляками на смерть, і що поляки, змалювавши його, сами розповсюджували його по Україні між селянами для страху, зовсім безпідставна ³⁾.

Виникає тільки питання, оскільки оригінальна і самостійна композиція нашої картини.

¹⁾ Про Мамає чимало писано. Найкраща розвідка належить К. Шероцькому. В своїй праці „Живописное убранство украинскаго дома въ его прошломъ и настоящемъ“ К. Ш. дає багато свіжого, інтересного матеріалу з українського побуту і меж іншим розглядає питання про Мамає. Де в чому не погожуючись з поглядами шановного автора, ми даємо тут свій розгляд цієї картини.

²⁾ К. Шероцький. Живописное убранство украинскаго дома. (Искусство въ Южной Россіи 1913).

³⁾ Ibidem стор. 420.

Що це—зовсім оригінальний твір українських малярів, чи тут єсть якийсь інший, чужий вплив?

Розглядаючи цю поодинокую постать козака-бандуриста з підібраними під себе ногами, мимоволі звертаєш увагу на те, що в найстаріших варіантах нашої картини вона майже зовсім однакова, міняються тільки деталі. Не видко, щоб маляр поступенно доходив до цієї композиції, щоб їх істнувало скільки і з них одна переважувала-б інші. Тут маємо зовсім закінчену, готову і, до речі сказати, гарну композицію, маємо сталий шаблон, який в ґрунті своїм навіть в пізніші часи зостається однакоим, і надалі не стільки міняється, скільки доповняється механичним прилученням до його інших сюжетів, сцен, інших мотивів художніх.

Але мало того, композиція ця якимось не зовсім відповідає головній ідеї козацтва. Козацтво—воїнство; довге життя нашого козацтва, це перш за все довга низка його подвигів войовничих, це безупинна січа з татариним, турком, ляхом. З іменем козацтва зв'язані найбільш героїчні моменти історії України, найславніші імена її. І ось на протязі сотні літ наші малярі малюють нам козака не героєм, не в злій січі з ляхом, або татариним, не верхи на коні з шаблею, а в надто спокійній, навіть сонливій позі, з бандурою і люлькою за чаркою горілки; а кінь, прив'язаний до списа, тільки даремне басує і б'є копитом об землю (дивись малюн. № 1). ⁴⁾.

Така сталість композиції нашої картини з'явилась, мені здається, через те, що ця композиція була позичена, виникла під впливом подібної чужої композиції, як побачим далі, східної. Батальних козацьких сцен на картинах могло не бути через те, що у тодішніх малярів українських бракувало художньої творчости; навіть, великі майстри західні не зразу дійшли до батальних картин. Але український майстер, який не спромігся на самостійну композицію, легко міг переняти композицію готову, перенести її на рідний ґрунт, дати їй українські національні форми і деталі. Позичена композиція була остільки гарна і проста, остільки подібалась

⁴⁾ Намальовано в 1832 році в Харківщині, в Лебединському повіті. Власність Київського Музею.

усім, що надовго заспокоїла потребу в якихсь інших малюнках з козацького життя.

К. Шероцький пробує звязати козака-бандуриста з західними малюнками Гаргантуа, перероблені гравюри яких уживались, між иншим, в Москівщині, а також проводять, хоч і дуже обережно, аналогію між ним і музикою на фресках Софії Київської¹⁾.

Вже на перських порцелянових тарілках 12—13 століття можна здибати малюнок: чоловік сидить по турецьки і грає на бандурі¹⁾. Подібна постать з бандурою, і навіть з посудом на землі, здибається і на шклянній посуді перській 14 віку,²⁾ на картинах перського майстра Абдаллака 15 віку³⁾, на мініатюрах, на тканині⁴⁾. Пізніше любив малю

Малюнок, № 2.—„Козак душа правдивая...“

Мені здається, що іконографічні родичі нашого козака-бандуриста не на Заході, а на сході. Спокійна, лінива постать козака-бандуриста з підібраними під себе „по турецьки“ ногами з надто спокійним загальним настроєм, якось мимоволі наводить думки на Схід і примушує там шукати паралелів.

Паралелів таких можна привести чимало, особливо з арабського, перського, турецького мистецтва.

вати султанів і дервишів на колінах, з чашкою в руці, біля дерева з зброєю⁵⁾. Взагалі

¹⁾ Sakke und Martin. Die Ausstellung von meisterwerken Mohammedanischer Kunst in München 1912. b. II. taf. 100 № 3.

²⁾ Gustaw Schmoranz. Altorientalische Glas-Gefäße Wien 1898. taf. XXI, XXXIII.

³⁾ Orientalisches Archiv 1910-11 b. I. Leipzig taf. VI. obl. 7.

⁴⁾ Велика збірка їх в Берліні, в Музею Імператора Фрідріха.

⁵⁾ Sakke und Martin Die Ausstellung von meisterwerken Muhammedanischen Kunst in München. taf. 26 № 677, 678; taf. 29 № 681; t. 37 № 922.

¹⁾ К. Шероцький loco citato.

треба сказати, що всі головні риси нашої композиції: сидюча постать, бандура, люлька, зброя, дерево, посуд, все—окрім, здається, коня біля списа, все це дуже часто здибається не окремо, а в звязку на східних мініатюрах, шклі, порцеляні, коврах, тканині і т. п. і суть звичайні деталі східнього жанру.

Україна, яка завжди була в зносінах з татарами, турками, персами, вірменами, взагалі зі Сходом, не тільки грабувала побережжя чорного моря, але й часто посилала послів своїх в глиб східних земель, а ще більше купців східних приймала в себе на Україні і купувала у них всякий крам: коври, посуду, дорогі ткани. Нічого дивного нема, що через ці речі художня композиція, подібна до козака-бандуриста, перейшла до України.

Первісна редакція картини козак-бандурист почала розвиватись в своєму змісті і збагатилась перше за все віршовим підписом, для якого незвичайно підійшов відомий монольог козака в українській інтермедії, що починається словами:

„Хоч дивися на мене, да ба, не
вгадаєш
Відкіль родом і як зовуся ні чирк
не знаєш“¹⁾,

а також і приспівом до бандури

„Гей, бандуро, моя золотая,
Колиб до тебе шинькарка молодая“.

Козак-бандурист—не єсть портрет якогось відомого козака, він не має індивідуальних рис, не має імені²⁾, це тип козака. В інтермедії виведено теж не яку небудь історичну постать, а тип козака, тип часу занепаду козаччини, коли все найкраще, героїчне козаччини „минуло“. Старий козак згадує минулу славу і з сумом чекає тільки, як його „якась звірина в байрак поцупить“. Цей сумний тон

його монольогу, як найкраще личить до цієї сонливої флегматичної постаті козака нашої картини.

Занявши місце на картині, монольог почав впливати на зміст її. Маляр іноді пробує ілюстровати де-які місця монольогу. Спинившись, наприклад, думкою над іроничним місцем його, де козак жалується, що

„Було, ляхів борючи, і рука не мліла,
А тепер сильно вош одоліла“,

маляр примушує козака одікласти бандуру на бік і почати нудну війну з маленьким, але сильним ворогом (див. мал. № 2). Ця деталь остільки подобалась, що інтермедійну напись збагатили ще й народнім прислів'ям

„Козак душа правдивая,
Сорочки не має
Коли не п'є так в... б'є,
А все не гуляє“.¹⁾

Взагалі треба сказати, що цей варіант значно пізнішого часу, коли життя давало більше матер'ялу для іроничного відношення до колишніх героїв.

Може має який небудь звязок з вертепною драмою також картина козака-бандуриста з трома жидками. На звичайній картині козака-бандуриста намальовано трьох жидків молоденьких, які вилізли на дерево і стріляють з пістолів в Мамаю, а він спокійно сидить і грає на бандурі (див. мал. № 4). Цей варіант досить розповсюджений і єсть в кількох музеях²⁾. Між иншим, в одній інтермедії, коли на сцену являється козак, жиди з переляку ховаються під лавку і стріляють звідти в козака³⁾. Може маляр, який користувався інтермедією, щоб списати монольог козака, скористувався і цією ідеєю і посадив тільки жидів в своїй картині не під лавку, якої не могло бути в полі, чи в лісі, а на дерево. Але трудно сказати тут що небудь певного. У всякім разі це пізній сюжет, мабуть кінця XVIII в.

¹⁾ Н. Петровъ. Старинный южно-рус. театр. (К. Ст. 1882 декабрь). Галаганъ. Украинский вертепъ (К. Ст. 1882 окт.); И. Франко. До історії українського вертепа. (Записки Наук. Товар. ім. Шевченка в Львові LXXII): Житецький. Мысли о думахъ стр. 112 и 116. Н. Петровъ. Очеркъ исторіи украинской литературы XVII—XVIII ст. стр. 479 і слід.

²⁾ Імена підчас на картинах здибаються, але, як ми побачим далі, вони пізнішого походження.

¹⁾ Галаганъ. Украинский вертепъ. К. Ст. 1882 окт. 24—26; И. Франко. До історії українського вертепу. (Записки Н. Тов. ім. Шевченка в Львові LXXII ст. 37 и 56). Н. Петровъ. Очеркъ исторіи украинской литературы XVII—XVIII ст. 479, 493.

²⁾ Єсть у Київському, Катеринославському, Херсонському Музеях.

³⁾ І. Франко. До істор. укр. вертепа. Записки LXXII. ст. 35.

До XVIII віку належить і така деталь нашої картини, як герб козацький. Він має овальну, чи круглу хворму, „злитий з золота“, і на ньому намальована постать коня. Він висить на дереві (див. мал. № 2) поруч зі зброєю козацькою, а іноді прямо вгорі посередині картини. Варіанти картини з гербом дуже розповсюджені.

Приблизно коло середини XVIII в. під впливом гайдамаччини картина козак-бандурист значно розширилась в своєму змісті.

все користується картиною—козак-бандурист і копіює її цілком, тільки відкидає довгі ін-термедійні і інші вірши, які тепер зовсім не личать до нового змісту картини, і до неї прилучає гайдамацькі сцени. А безименному козакові-бандуристу, у якого імя було не одно „а єсть їх до ката“, додає імя „Мамай“, імя, яке перейшло потім і на копії старих картин козака-бандуриста і тепер, не зовсім справедливо, закріплено за всіма взагалі варіантами цієї картини.

Малюнок № 3.—Мамай.

Гайдамаччина, яка йшла з нижчих і середніх верств української людности і була не тільки простим розбоям, але й ідейним протестом проти економічних, соціальних і національних болячок свого часу, відбилась в народній поезії і не могла не зоставити значного сліду на народній картині. Пензель сучасного маляра був більш умілим; маляр бачив уже досить західних жанрових картин¹⁾ і міг узятись за ілюстрацію де-яких моментів гайдамацького життя. Для цього він перш за

Мамай—це справжнє історичне прізвище одного, чи, навіть, двох гайдамацьких ватажків¹⁾, про яких ми маємо скільки документальних вказівок. Всі вони належать до середини XVIII віку. Коло цих часів згадує Мамай—гайдамаку літопись²⁾. Скальковський

¹⁾ „Мамаями“ теж звали кам'яні баби. Сумцовъ современная малорус. этнографія. Київ. Стар. 1892 окт. 38. „Воронежскіе мамаи — татаре, ногойцы, кочующій степной людъ“. Познанскій, Двѣ старыхъ украинскихъ пѣсни. Київ. Стар. 1882 окт. 230.

²⁾ Н. Петровъ. Старин. ю.-рус. театр К. Стар. 1882 дек. 472.

¹⁾ К. Шероцький loco cit. 422.

зібрав документальний матер'ял про двох Мамай-ватажків гайдамацьких, які коло 1750 р. грабували панів і жидів на Київщині в чигиринському і черкаському старостві¹⁾. До наших часів переховались навіть протоколи слідчої комісії, в яких записано показання гайдамаків про смерть їх атамана Мамаю. „Пришелъ я въ черный лѣсъ сего (1751) году послѣ великодня (показує їден гайдамака) и спелся съ Мамаемъ и пошли въ Польшу²⁾ 12 человекъ и пришли подъ Вороновку и пограбили въ 3 хатахъ всякого добра... и пришли къ черному лѣсу въ Плоское, гдѣ насъ команда разбила, въ то время Мамай закололъ драгуна, а драгуны закололи Мамаю и другога запорожца“³⁾. Другий гайдамака цього загопу називає Мамаю атаманом⁴⁾. Деля-Фліз, користуючись народніми оповіданнями, укажує навіть дуб в Васильківському урочищі Мотронинської дачи, на якому Мамай любив вішати жидів і ляхів⁵⁾. Все це свідчить, що Мамай не єсть плід народньої фантазії, а історична постать.

Малюнок № 3 єсть зразок картини не козака-бандуриста, а справжнього „Мамаю“—атамана гайдамацького. Ліворуч сидить Мамай і грає на бандурі. Кінь його на другім кінці картини стоїть, привязаний до дуба. Праворуч, гайдамаки ведуть жида: їден б'є його з-заду ломакою, другий дєржить мотузком за шию. Коло казанка сидить гайдамака і частує горілкою того, що веде жида, і примовляє: „лий..... да тягни за боки Мося“. Між Мамаєм і жидом характерний діалог—жид просить Мамаю: „змылуйся пане Мамае, я ны копійки гроший ны маю“. Мамай відповідає: „Мынї твоихъ гроший ны треба, намъ платять спасеніємъ зъ неба“. На заднім пляні гайдамака вішає жида на дереві догори ногами. На інших картинах Мамай не тільки відповідає жидові, але й козакам каже: „пыйте, хлопці, гуляйте, а Мося не забувайте“. Варіантів з сценами з гайдамацького життя дуже багато: гайдамаки сидять коло бочки і п'ють горілку, грають в карти, танцюють, тягають один одного

¹⁾ Київ. Стар. 1898. III ст. 489—490.

²⁾ В польську Україну—Правобереж'є.

³⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи ч. III т. 3. 607.

⁴⁾ Ibidem. 608—609.

⁵⁾ Н. Петровъ. Старин. ю.-рус. театръ. К. Стар. 1882 декабр. 472.

за чуба і б'ються; сидять біля вогню, варять кашу; здіймають сорочки, шукають і б'ють в...; мордують і вішають жидів, стріляють з мушкетів і т. и., а над усіма ними панує величезна постать Мамаю з бандурою. Маляр зле справляється з технікою живопису, робить постать Мамаю надто великою—в скільки разів більше інших людей, не може її повернути досить у профіль до товаришів і тільки написи, що йдуть від рота Мамаю до його товаришів і до жида, свідчать, що він єсть атаман і всім керує.

Таким чином, і назвисько „Мамай“, і такі сцени нашої картини, як мордування і вішання жидів, різні сцени біля вогню, п'янство і бійка, танці—це все сюжети з гайдамацького життя. Маляр, звичайно, не міг вживати образливого назвиська „гайдамака“ для тих людей, які сподівались за свої вчинки „спасенія з неба“ і зберігає назвисько „козак“, але малював він в складних сценах не козаків, а іменно гайдамаків. В цих сценах нічого старо-козацького нема, героїчний елемент в них далі вішання жидів не йде; і об'єкт подій (жиди, а не татари, турки, ляхи), і місто подій (ліс, а не чисте поле) більш гайдамацькі, ніж козацькі.

Виникає ще маленьке питання. Коли це все сцени гайдамацького життя, то чому на цих картинах ми не бачимо імени найвидатніших гайдамаків, наприклад, Залізняка, Гонти, а тільки імя маловідомого атамана Мамаю.

На це треба сказати, що після лютої і бучної казні Гонти, заслання Залізняка і жорстокого розгрому уманських гайдамаків не безпечно було виставляти так на показ їх імення. А що до Мамаю, то, оскільки дійшли до нас про нього народні звістки, це був не звичайний розбішака, а гайдамака з якимсь елементом ідейности в своїх вчинках. На наших картинах, наприклад, коли жид заговорив про гроши, Мамай відповідає: „Мені твоїх грошей не треба, нам платять спасенієм з неба“. Це був, майбуть, атаман такого типу, як відомий галицький гайдамака Олекса Довбиш, чи пізнійше Кармалюк, які придбали собі славу своєю добрістю до бідних. Д. Познанський в своїх споминах²⁴⁾ каже зі слів

²⁴⁾ Київ. Стар. 1885 окт. 229—230. Познанскій. Двѣ старыхъ украинскихъ пѣсни.

їдної старої баби, що пісня „ой на біду, на горе козак уродився“, в якій дівчина з великим жалем голосить по козакові, заарештованому ляхами, складена іменно про Мамаю.

Що до композиції варіантів XVIII в. нашої картини з гайдамацьким змістом, то, як докладно доводить К. Шероцький, в них помітно західний вплив. Єсть він і в деяких деталях і в кольориті і в мальовничій манері¹⁾.

До початку XIX віку треба віднести кар-

спільного з ляхом не має; приписка „з ляхом розговор“, майбуть пізнішого часу.

Девятнадцятий вік вносить в нашу картину не багато нових подробиць і сюжетів. Вони мало цікаві і всі мають більш-менш жартовливий зміст. Правда, під впливом малюнків Рігельмана і історичних праць про Україну, з'являються на „Мамаях“ початку XIX віку де-які героїчні риси, але вони не високої вартости.

Малюнок № 4.

тину, де поруч з козаком-бандуристом намальовано якогось панка, або чиновника з довгим качиним носом, в вузьких штанах і характерній одежі (див. малюнок № 5). Підбравши під себе ноги, він сидить поруч з бандуристом і частує його горілкою. На варіанті цієї картини Київського музею єсть, окрім звичайних віршів, і підпис „з ляхом розговор“. На інших варіантах²⁾ такої приписки нема. Треба однак сказати, що жартівлива постать цього „ляха“ ні по виду, ні по одежі нічого

На одній, наприклад, картині цього часу перед козаком-бандуристом танцює Семен Палій, за ним стоїть косар, а за бандуристом дві жінки, цілком перемальовані з Рігельмана. Внизу підпис: „А ну заграй, дядьку, про славу козацьку, нехай вражі ляхи понюхають, чим вона пахне. Се тобі приказує Семен Палій“¹⁾.

Починають давати козакам-бандуристам всякі імена: „кошовий Харько“, „Гордїй Велегура“, приправляючи иноді їх гумористичними віршами:

¹⁾ К. Шероцький loco citato 422.

²⁾ Наприклад, на Катеринославському.

¹⁾ Власність Київського Музею.

Козакъ Гордѣй Велегура
У него добра натура
В степу ляховъ разоряе
А в корчмѣ пропивае ¹⁾.

Під картиною роблять різні надписи довгі, багатослівні, які, окрім інтермедійного монологу містять в собі якісь промови козака-бандуриста до свого хлопця, до „шапки-сибѣрки“, містять різні пісні і навіть соромітські пісні ²⁾, котрі не мають жадного відношення до змісту картини.

А то заставляють нашого козака-бандуриста грати дівчатам; козак грає на бандурі, а вони танцюють біля нього ³⁾.

Чим ближче до нашого часу, тим далі

¹⁾ Ивановъ. Козакъ на картинахъ малорусскихъ живописцевъ первой половины XIX в. (Труды Харьк. Предв. Ком. по устр. XII. Арх. С. т. I. стр. 489).

²⁾ В Полтавському Земському Музею.

³⁾ В Катеринославському Музею імени Поля.

відходять пізніші копії від первісного оригіналу. Малярі неують його, забувають. Маляр уже не бачить перед собою чубатих козаків, не знає, як намалювати „оселедця“, і малює його вмісті з волосям; не знає, як малювати бандуру, і малює московську балалайку, ставить біля Мамаєа столик з пляшкою і чаркою ¹⁾ і т. и.

Проте треба сказати, що народ і досі любить цю картинку, і кохається в ній і малює її; єсть села, особливо на Полтавщині, де можна забачити десятки сучасних копій „Мамаєа“, під час недотепних, але в більшості інтересних, які будять в думках пам'ять про колишнє „минуле“.

Д. Щ.

¹⁾ Єсть в Київському Мійському Музею. Добуто з-під Мошен. д-ромъ Ю. Л. Крамаренкомъ.

Малюнок № 5. - З ляхом разговор.

Число 10, 11, 12

ц. 50 коп.

:: Київ ::
Жовтень, Листопад, Грудень

З М І С Т:

Від редакції	225
Ів. Стешенко.—З різдвяних мотивів	226
І. С.—М. В. Лисенко	227
Л. Старицька-Черняхівська.—75 літні роковини смерті І. П. Котляревського	228
Л. Старицька-Черняхівська.—Сватання в царя Латина	230
Хр. Ящуржинський.—Поезії Різдвяних свят	237
Хр. Ящуржинський.—Щедрий вечір	239
Микола Вороний.—Два ювілея	241
К. Широцький.—„Mažerpa aetat 70“—Норблена	245
Ів. Стешенко.—„Натусь“—п'єса Винниченка	247
Д. Щ.—Козак Мамай	251
Venevolus.—Український театр	259
Вечір школи М. В. Лисенка	262
В. В.—Нова інспеніровка з Енеїди Л. Старицької-Черняхівської	262
Хроніка	263
Оповідки	269

Приймається передплата на 1914 рік

■ ЦІНА НА РІК 3 КАРБ. ■
■ ОКРЕМЕ ЧИСЛО 30 КОП. ■

Адреса: Київ, Жиланська, № 20.

Редактор-Видавець О. КОРОЛЬЧУК.

Друкарня Київської 2-ї Артілі.
Володимирська 43. Тел. 39-29